

УДК 725.733.032 (477.75)

Зубар В.М., Антонова І.А.

РИМСЬКІ ТЕРМИ НА ТЕРИТОРІЇ ЦИТАДЕЛІ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

*Статтю присвячено огляду результатів археологічного дослідження комплексу терм римської за-
лого, яка дислокувалася на території так званої цитаделі Херсонеса протягом другої половини II-
першої половини III ст.*

Римські війська, що дислокувалися в Херсонесі у другій половині II - третій чверті III ст., займали територію так званої цитаделі, розташованої в південно-східній частині городища. Тут протягом першої половини XX сторіччя було відкрито різні споруди, пов'язані з перебуванням римських військ, серед яких найбільш цікавим комплексом, безпосередньо пов'язаним з римським військовим побутом, є терми, досліджені під керівництвом І.А.Антонової. Цей матеріал у широкий науковий обіг вводиться вперше, що поряд з епіграфічними пам'ятками й іншими категоріями джерел дозволяє отримати більш повне уявлення про римську залого Херсонеса, а також висвітлити цілу низку питань абсолютно по-новому.

Терми було відкрито 1906 р. на схід від башти XIX. У "Звіті археологічної комісії" за 1906 р. розкопані приміщення описано так: "На південний схід від башти "3", в нижньому шарі відкриті залишки двох приміщень римської лазні "р". Кладка стін лазні - бутова на цем'янку, оштукатурена цем'янкою. У північно-західному приміщенні цем'янка підлога покладена на 24 цегляні стовпчики висотою 0,44 м, поставлені на міцну червону цем'янку. З північного заходу в приміщенні знаходиться цегляна арка № 3, висотою 0,48 м, з південного сходу - арка № 2, що обвалилася, обидві для топок. Підлога південно-східного приміщення покоїлася на 30 стовпчиках. У цьому приміщенні виявлені цегляні арки №№ 4 і 5. Цегляна арка № 1 з'єднує обидва приміщення" [1]. На початку 70-х років роботи в цьому районі було продовжено, що дозволило не тільки повністю відкрити весь комплекс, а й простежити історію його будівництва і функціонування. Згодом приміщення терм, розко-

пані К.К.Косцюшко-Валюжиничем, отримали порядкові номери 2, 8, 9 (рисунок).

Приміщення 8 і 9 на два метри виступають на схід за зовнішню стіну інших приміщень терм. Всі стіни, крім західної, складено з великих тесаних блоків, але вони збереглися погано. Їх товщина 0,65 м. Відмічені вище 30 стовпчиків квадратної цегли в приміщенні 9 і 24 - в приміщенні 8 свідчать на користь висновку про те, що вони можуть бути атрибутовані як кальдарій (прим. 9) [2] і тепідарій (прим. 8) [3]. У приміщенні 9, на відстані 1 м від башти XIX, зафіксовано щелепи печі, розміщеної у західній стіні.

Археологічні дослідження показали, що приміщення 8 і 9 були прибудовані з північного сходу до оборонної стіни раніше (куртина 21), чим пояснюється значна товщина стіни (1,1 м), що відділяла опалювальне приміщення (префурій) від приміщень кальдарія та тепідарія. Ця оборонна стіна була споруджена ще в елліністичний період і являла собою звичайну для Херсонеса споруду тришарової дволицьової кладки з перев'язкою фасадних шарів у всіх рядах. При будівництві терм її внутрішня сторона не була розібрана, а використана при спорудженні терм. Прохід з приміщення 2 з печами (префурій) в приміщення 8 (тепідарій) здійснювався через двері в південній стіні.

Зі сходу до приміщення 8 примикало приміщення 1, частково розкопане в 1906 р. Внаслідок цього його східна частина майже повністю зруйнована. Де саме розташовувався вхід в це приміщення, встановити не вдалося, але, скоріш за все, він був зі сходу. Другий дверний отвір, відділений від першого облицювальним торцем стіни 21-ї куртини і

розташований вздовж ранньої оборонної стіни, вів у опалювальне приміщення 2 (префурій) (див. рисунок).

Розміри приміщення 1-5,3 x 4,5 м. Його підлога вимощена вапняковими плитами різної, іноді неправильної, форми, але щільно пригнаними одна до одної [4]. Вздовж південної та західної стін йде кутова кам'яна лава завдовжки 3,5 м біля південної стіни і 2 м - біля західної. Поблизу порога зафіксована сходинок з тесаного блоку, заглаженого і стертого ногами в центрі. Поряд лежали два блоки, ймовірно, від арки дверей. Праворуч від дверей, що вели в приміщення 8 (тепідарій), також була коротка кам'яна стіна. У підлозі, біля західної і північної стін, у вимостці зроблений водостічний канал діаметром 0,20 x 0,15 м з кам'яним дном. Плити вимостки підлоги сильно потерті від тривалого використання. Під цією підлогою була виявлена ще одна, мабуть, більш рання вимостка. Вздовж південної стіни, що не збереглася, був зроблений стічний канал з облицьованим плитами ложем 0,3 x 0,3 x 0,4 м. Він починався в приміщенні 5 і був перекритий плитами на рівні підлоги. Приміщення 1, судячи з його конструктивних особливостей і наявності лав, ймовірно, може бути визначене як вестибюль або аподітерій [5]. 1970 р. було досліджено і приміщення 2, що примикало з півдня до залишків ХІХ круглої башти, де розташовувалося чотири печі, спрямовані гирлами всередину цього приміщення [6]. Але якщо три печі спрямовані в приміщення 6 і 9, то четверта - в приміщення 3, яке було розташоване зі сходу [7]. Розміри приміщення з печами (префурій) - 7 x 5 м (див. рисунок).

Як вже зазначалося, приміщення 2 (префурій), а також приміщення 8 (тепідарій) та 9 (кальдарій) були прибудовані відповідно з внутрішньої і зовнішньої сторони до оборонної стіни 21-ї куртини, яка за кладкою ідентична фасадам башт ХVІ, ХVІІ, ХVІІІ, що датуються ІІІ ст. до н. е. Це дозволяє зробити висновок, що спорудження терм і зведення в цей час нової оборонної стіни 21-ї куртини, ближче до берега Карантинної бухти, було здійснено одночасно.

Планування розкопаних приміщень і деякі конструктивні особливості печей дозволили І.А.Антоновій і Л.О.Аркадовій (Рижовій) стверджувати, що приміщення 1, 2, 8, 9 - це перші на території цитаделі невеликі за розмірам терми, зведені тут римськими військо-

вослужбовцями близько середини ІІ ст. Одночасно з будівництвом терм територію цитаделі було збільшено, про що свідчить будівництво нової 21-ї куртини оборонних стін. Згодом терми були розширені, про що свідчать приміщення 3, 4, 5, 6, 7 і басейн, розташовані зі сходу від описаного комплексу приміщень лазні (див. рисунок).

Приміщення 3, розмірами 4 x 5,6 м, знаходилося зі сходу від приміщення 2 (префурія) і, мабуть, було кальдарієм. Усі стіни, крім північної, складені з дрібного каменю прямокутної форми (0,25 x 0,15 м) на цем'янковому розчині зі значними домішками товченої кераміки. Їх товщина 0,6 x 0,7 м. Верхній ряд кладки стін, мабуть цокольний, складали прямокутні, добре тесані блоки вапняку розмірами 1 x 0,6 x 0,2 м і 0,7 x 0,6 x 0,2 м, укладені на бутову кладку плазом. Північна стіна, що відділяла приміщення 3 від приміщення 2, за товщиною перевершує всі інші і становить 1,1 м. З внутрішньої сторони, у печі, на відстані 1,7 м вона посилена виступом і має внаслідок цього товщину 1,35 м. Не виключено, що це було зумовлене тим, що саме тут розміщувався бак з водою, а із зовнішньої сторони стіни, біля виступу, був зроблений колодязь.

Підлога гіпокауста приміщення 3 була залита цем'янковим розчином, а на ньому спочатку були встановлені стовпчики з вапняку висотою 0,3-0,5 м і діаметром 0,25-0,30 м. Ці стовпчики мали прямокутні плити основи і наверх, висічені з одного блока каменю зі стовпчиками. Нижня плита мала розміри 0,4 x 0,4 x 0,22 м, верхня була меншою - 0,38 x 0,35 x 0,1 м. Велика кількість стовпчиків опливла і зруйнувалася, але кількість їх рядів визначена точно. По подовжньому перетину приміщення 3 їх було встановлено 8, а по поперечному - 6 рядів. Таким чином, спочатку тут було 48 кам'яних стовпчиків, а відстань між рядами становила 0,25-0,30 м (див. рисунок).

Унаслідок дії високої температури згодом кам'яні підпори-стовпчики підлоги були пошкоджені. Тому в гіпокаусті пізніше до них додали водогінні труби, які вже були в ужитку. Оскільки ряд водогінних труб був нижчий за кам'яні стовпчики, на них або під них підкладалися фрагменти черепиці. На деяких з них були клейма V Македонського, XI Клавдієва легіонів і аббревіатура VEMI [8]. Для нижніх підставок використовувалися й кам'яні блоки, покладені на вапняковий розчин. У

деяких випадках водопровідні труби були встановлені на місце перегорілих вапнякових стовпчиків, а в одному місці підставкою слугувала мармурова база колони [9]. Водогінні труби стояли без будь-якої системи, скупчено на одних ділянках і поодинокі - на інших. Усього при розкопках приміщення 3 виявлено 35 фрагментів цілих жолобчастих та гладко тягнутих труб, з отвором у стінці або без нього [10].

Приміщення 4 терм, розмірами 4,7 x 3,5 м, мабуть, тепідарій, було суміжним з приміщенням 3 і знаходилося на схід від нього. Воно сильно зруйноване середньовічними водостокками й адміністративним будинком херсонеської феми IX в., підмурок якого опущений до цем'янкової підлоги приміщення 4 [11]. При спорудженні середньовічних водостоків, дно яких було на 0,4 м вище за фундамент тепідарія і адміністративного будинку, частину опорних стовпчиків гіпокауста було прибрано (див. рисунок).

У стіні приміщення 4, суміжній з приміщенням 3, для димоходів на відстані 2,4 і 3,13 м від західного кута залишено два отвори. Ширина першого 0,65 м, а другого - 0,5 м. Підлога димоходу 1 знаходилася на одному рівні з підлогою гіпокауста в приміщенні 4. Черинь димоходу 2, який було вимощено вапняковими плитами, було розташовано на 0,15 м вище підлоги гіпокауста. У шарі засипу біля димоходів зафіксовано багато золи. У гіпокаусті приміщення 4 було встановлено п'ять рядів вапнякових стовпчиків, які в південно-західній частині не збереглися. У другому ряду, крім стовпчиків, зафіксована водогінна труба на підставці з залишків зруйнованого вапнякового стовпчика, шару цем'янки і однієї черепичини.

Приміщення 5, яке можна визначити як фрігидарій [12], розташовувалося в східному ряду комплексу терм і було суміжним з приміщенням 4 із заходу, приміщенням 6 - з півдня і приміщенням 1 - з півночі [13]. Його розміри 7 x 5,7 м. Кладка північно-західної стіни приміщення зруйнована при спорудженні могил карантинного цвинтаря XIX ст. Південна стіна і південно-західний кут зруйновані підвальною ямою середньовічного будинку. Східна стіна, розкопана ще в 1906 р., збереглася тільки на один, місцями на два ряди кладки. У західній стіні вирубано отвір для середньовічного водостоку, а південна стіна частково перекладена в середньовічний час.

Підлога приміщення 5 була вимощена різними за розміром, щільно підігнаними одна до одної плитами. Вздовж південної і східної стін укладені плити, частина яких біля стін округло підносилася, ніби утворюючи валик, що оберігав від вологи, яка могла потрапити у шви кам'яної кладки. Стік води здійснювався досить просто. Канал, починаючись у північній частині вимощеної кам'яними плитами підлоги приміщення 5, тягнеться вздовж південної стіни приміщення 1 (аподітерія) і повертає до оборонної стіни на схід. У межах приміщень його перетин становить 0,3 x 0,4 м. Зверху канал перекритий кам'яною вимостою підлоги, а в приміщенні 5, на його початку, поставлені дві гладенько тесані, добре підігнані одна до одної плити. Лівий край плити піднімався на потрібну висоту, збільшуючи, зменшуючи або закриваючи отвір для стікання води. Підлога в цій частині будівлі, між південною і північною стінами, була піднята, що не давало можливості воді потрапляти в приміщення 1 (аподітерію).

До північної стіни приміщення 5 прибудовані дві досить великі ванни, всередині облицьовані цем'янкою (див. рисунок). Ванни орієнтовані вздовж північної стіни приміщення 5, яка відділяє його від приміщення 1, і примикають до кам'яної стіни, суміжної з приміщенням 4. Спочатку, ймовірно, було побудовано одну ванну розмірами, за зовнішніми обмірами, 2 x 4,06 м. Її західна стінка складалася з ряду черепиці без бортиків і цегли на цем'янковому розчині. Східна стінка ванни викладена так само. До поділу на дві ванна двічі покривалася цем'янкою, про що свідчать два шари розчину завтовшки 1,5 см. Три шари цем'янкового покриття збереглися тільки в нижній частині ванни. Поперечна перегородка у ванні примикає до другого шару цем'янкового покриття і облицьована третім шаром завтовшки 2 см. Після розділення на дві ванна стала вищою, тому з зовнішньої і внутрішньої сторін південної стіни були прибудовані сходинок, зроблені з черепиці і цегли на цем'янковому розчині. Зовнішня сходинок в східній частині розділеної ванни збереглася на довжину 0,75 м і на висоту 0,33 м. Цем'янкове, ретельно заглажене покриття, закриває щілини між стіною ванни і сходинок, а також між сходинок і плитами кам'яної підлоги. Біля західної частини ванни сходинок збереглася місцями на висоту 0,21 м. Така ж сходинок була зроблена з внутрішньої

сторони для спуску у ванну. Її ширина в обох частинах ванни 0,35 м, але у східній частині вона зроблена з черепиці з відбитими бортиками, а в західній - з цегли. Менші розміри цегли змусили будівельників зробити сходинки, відступивши від стіни ванни на 6 см і забивши простір, що утворився, цем'яркою. Висота внутрішньої стіни дорівнювала висоті зовнішньої і становила 0,33 м.

Після поділу ванни на дві частини їхні розміри стали такими: східної - 1,78 x 1,4 м, а західної - 1,9 x 1,4 м. Перегородкою між ваннами слугувала стіна, складена з фрагментів черепиці на цем'янковому розчині. Збереглося три ряди черепиці завтовшки 0,2 м, встановлені на кам'яну кладку з невеликих плескатих каменів. Висота кам'яної кладки 0,44 м, а загальна з черепицею - від 0,58 до 0,66 м, ширина - 0,35 м.

Вода з кожної ванни виводилася автономно. Спочатку, коли функціонувала одна велика ванна, стік води був влаштований у східній стіні й вода стікала в стічний канал під підлогою. Зливний отвір розташовувався біля дна ванни, на відстані 0,55 м від північної стіни. Діаметр отвору 0,1 м. Сліди багаторазових підмазувань простежені на стінах і підлозі ванни, біля отвору. Злив для води із західної ванни, зроблений в її північній стіні, проходить через товщу стіни між приміщеннями 1 і 5-й виходить у канал перетином 0,15 x 0,15 м, який йде спочатку вздовж західної, а потім вздовж північної стін приміщення 1 до стічного каналу. Певно, одночасно цей канал слугував для відведення води і з приміщення аподітерія. Стінки і дно каналу утворилися за рахунок того, що плити другої вимостки підлоги в приміщенні 1 поклали, відступивши від західної і північної стін приміщення на 0,2 м. Дном каналу, таким чином, були плити першої вимостки, а бічними стінками - кам'яні стіни приміщення і бічна грань плит другої поверхні вимостки. Ця обставина примушує думати, що перегородка ванни і вимостка другого ярусу підлоги в приміщенні 1 були споруджені одночасно. Плити верхньої вимостки прилягали до південної стіни приміщення впритул.

До комплексу терм належить і приміщення 6, яке було сильно зруйновано адміністративним будинком феми IX ст. Воно мало суміжну стіну з приміщенням 4. На підлозі гіпокауста зафіксовані підпорні стовпчики, аналогічні тим, що відкриті в приміщеннях 3

і 4. Судячи з відстані між стовпчиками, спочатку їх було три ряди. Два з них знищені стіною середньовічного будинку. Між стовпчиками простежувалися сліди цегляно-глиняних арок. Приміщення 6 під підлогою з'єднувалося димоходом з приміщенням 4, отвір якого мав ширину 0,85 м [14].

Найбільш цікава західна сторона приміщення 6, перекрита стіною адміністративної будівлі. Тут стовпчики гіпокауста, розміщені на відстані 0,5-0,6 м, мають інший характер. Це два масивних квадратних у перетині стовпа 0,3 x 0,3 і 0,5 x 0,5 м, які несли на собі арки, зроблені з цеглин і черепиці. Весь простір між стовпами заповнений сажею.

На південний схід від приміщення 6 знаходився басейн з напівкруглою екседрою в південній частині для холодної води, який замикав комплекс терм. Ширина басейну 4 м, довжина по центральній осі 8,5 м. У східній частині басейну поперечною стіною було виділено індивідуальну ванну розмірами 4 x 25 м. Вода в центральній частині басейну спускалася в канал, що проходив під його підлогою. Підлога басейну в екседрі, яка, ймовірно, була обмазана шаром цем'янки, не збереглася, оскільки ванна в більш пізній час довго використовувалася як підвал або сховище [15].

Аналіз будівельних залишків на території цитаделі Херсонеса, які нині можна ототожнювати з термами, свідчить, що це був відносно невеликий комплекс приміщень, розташований амфіладно у два ряди за принципом підвищення температури, який обслуговував військовослужбовців римської залоги. Ранні терми, зведені в середині II ст., були невеликими і склалися з приміщень 2, 8, 9. Пізніше були споруджені приміщення 1, 3, 4, 5, 6, 7 і басейн. Судячи з археологічного матеріалу, знайденому в процесі розкопок, ранні терми були побудовані не раніше середини II в., а потім неодноразово ремонтувалися і розширювалися. У другій чверті III ст. вони, як і інші будівлі на території цитаделі, внаслідок землетрусу були зруйновані, про що свідчить нумізматичний матеріал, виявлений на підлогах приміщень [16], і завал черепиці від покрівлі в приміщенні 1, а потім знов відбудовані, причому рівень підлоги другого будівельного періоду був піднятий на 0,7 м.

Описані терми остаточно припинили існування в середині - наприкінці III ст. [17]. Після цього приміщення 5 і ванна були перебудовані в нові невеликі терми. Індивідуальна

ванна стала префурієм, а її західна стіна проби-та посередині і в отворі влаштовано піч. Нове дно ванни були піднято, а на старе дно басейну в середній частині були поставлені в 2-3 ряди стовпчики гіпокаусту. На гіпокауст було покладено підлогу з встановлених плазом керамід, залитих зверху шаром цем'янки завтовшки 1,5-2 см. Розчин було заглажено і утворилася рівна поверхня. І.А.Антонова вважала, що ці малі терми функціонували на території цитаделі до VI ст. [18], коли почалося будівництво нових терм на південній площі, які функціонували протягом VI-VIII ст. [19].

Терми були неодмінним атрибутом життя населення Римської імперії. Вони археологічно зафіксовані як у містах, так і на території різного типу римських військових таборів і укріплень [20]. Виходячи з аналогій, терми, розкопані на території цитаделі Херсонеса, належать до типу невеликих за розмірами комплексів, де приміщення, як правило, розташовувалися амфіладно [21]. У таких термах одночасно могло перебувати не більше двох десятків чоловік.

Терми, аналогічні херсонеським за розмірами й конструкцією, як правило, функціонували на території порівняно невеликих римських таборів [22]. Але, якщо виходити з розмірів херсонеської цитаделі, з одного боку, і розмірів приміщень терм, - з другого, мож-

на досить упевнено говорити, що вони, мабуть, призначалися не тільки для римських військовослужбовців, дислокованих безпосередньо в Херсонесі, а й солдатів, які несли службу в околицях цього центру. Тільки в такому випадку будівництво терм зазначених розмірів на території досить невеликої цитаделі Херсонеса було виправданим. Перебудова терм і їх розширення у другій половині II ст. опосередковано свідчать про деяке кількісне збільшення херсонеської залоги порівнянно з серединою II ст., коли стаціонарна римська залога тільки з'явилася в Херсонесі.

Підсумовуючи, слід ще раз наголосити, що, як свідчать стратиграфічні спостереження І.А.Антонової та археологічний матеріал [23], розглянуті терми було зведено на території цитаделі Херсонеса не раніше середини II ст. і функціонували вони до середини - другої половині III ст. Після цього вони були розібрані, а приміщення 5 та басейн були перебудовані в нові невеликі терми, що використовувалися до VI ст. Отже, існування даного комплексу хронологічно збігається з періодом, коли на території херсонеської цитаделі дислокувалася римська залога. Причому, припинення функціонування терм добре узгоджується з даними про час виведення стаціонарної римської залоги з Херсонеса [24].

1. Косцюшко-Валюжинич К.К. Раскопки в Херсонесе // Отчеты археологической комиссии за 1906 г. - СПб., 1909. - С. 63; Гриневиц К.Э. Стены Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. - 1927. - Вып. 2. - Ч. II. - С. 43.

2. Горяче приміщення терм. Див.: Weber M. Antike Badekultur. - Munchen, 1996. - S. 56-59.

3. Тепле приміщення терм. Див.: Weber M. Op. cit. - S. 56.

4. Антонова И. А., Аркадова Л. А. Раскопки терм и античной протейхизмы в Херсонесе // Археологические открытия за 1970. - М., 1971. - С. 270.

5. Приміщення для знімання одягу. Див.: Weber M. Op. cit. - S. 55.

6. Антонова И.А., Аркадова Л.А. Вказ. праця. - С. 270.

7. Там само. - С. 270.

8. Антонова И.А., Костромичев Д.А. Римские гарнизоны Юго-Западного Крыма по данным керамических клейм // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. - 2000. - Т. 7. - С. 45-50.

9. Порівн.: Gronke E. Das romische Alenkastell Biricianae in Weissenburg I. Baz. - Mainz am Rhein, 1997. - Taf. 15 16.

10. Порівн.: Борисова В. В. Строительные керамические материалы. Херсонес // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы: Свод археологических источников. - М., 1966. - Вып. Г I. - № 20. - С. 49.

11. Див.: Антонова И. А. Административные здания херсонесской вексилляции и фемы Херсона // Херсонесский сборник. - 1997. - Т. 8. - С. 14-18.

12. Приміщення для холодного купання. Див.: Weber M. Op. cit. - S. 55-56.

13. Антонова И. А., Аркадова Л. А. Вказ. праця. - С. 270.

14. Антонова И. А. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1986 г. // Науковий архів ІА НАНУ. - Справа № 1986/76. - С. 39-43.

15. Антонова И.А. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1986 г. - С. 43-45; Антонова И.А. Отчет о раскопках. Цитадель Херсонеса // Науковий архів ІА НАНУ. - Справа № 1990/57. - С. 45-47.

16. Зубарь В.М., Антонова И.А. Новые данные о римском гарнизоне Херсонеса в первой половине III в. // Вестник древней истории. - 2000. - № 1. - С.68-70.

17. Антонова И.А. Отчет о раскопках. Цитадель Херсонеса. - С. 46.

18. Там само. - С. 47.

19. Див.: Антонова ИА. Отчет о раскопках. Цитадель Херсонеса. - С. 1-45; Антонова ИА. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1991 г. // Науковий архів ІА НАНУ. - Справа № 1991/95. - С. 3-20, 34; Антонова И.А. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса // Науковий архів ІА НАНУ. - Справа № 1992/117. - С. 14.

20. Brodner E. Die romischen Thermen und das antike Badewesen. - Darmstadt, 1983. - S. 16 -217.

21. Пор.: Weber M. Op. cit. - S. 68 - 71.

22. Пор.: Baatz D. Der romische Limes. Archeologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau. - Berlin, 1975. - S.30-32, Abb. 13-14; Petrikouits H. Die Innenbauten romischer Legionslager während der Prinzipatszeit // Abhandlungen der Rheinisch - Westfälischen Akademie der Wissenschaften. - 1975. - Bd. 56. - S. 102-104; Bild 28; Brodner E. Op. cit. - S. 183-186; Johnson A. Romische

Kastelle. - Mainz am Rhein, 1990. - S. 213-214; Friesinger H., Krinzinger F. Der romische Limes in Osterreich. - Wien, 1997. - S. 48; Abb. 17.

23. На жаль, ЛА. Антонова, яка нещодавно пішла з життя, не встигла належним чином обробити масовий археологічний матеріал з розкопок терм. Тому ми змушені були спиратися лише на його сумарну характеристику, яку подано в звітах про розкопки.

24. Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. - К., 1994. - С. 132-133; Vinogradov Ju.G., Zubar V.M. Die Schola Principium in Chersonesos // Il Mar Nero. - 1995/1996. - II. - S. 137-140; Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова ИА. Schola principium в Херсонесе // Нумизматика и эпиграфика. - 1999. - Т. XVI. - С. 78-80.

Zubar V. M., Antonova I. A.

THE ROMAN TERMS AT THE TERRITORY OF THE CHERSONESOS TAURICOS CITADEL

The article is devoted to characteristic or terms of Roman garrison, which were found on the territory of so called citadel of Chersonesos. As present materials tells us, that terms were built not earlier than at the middle of II A. C. and they were working until middle -second half of III A. C. Than terms were destroyed and room 5 and swimming-pool were rebuilt and used until VI A. C. Existence of this complex, which was very important part of life of Roman empire and Roman troops, chronological belongs to the sane time, when Roman troops were based on the territory of Chersonesos. And finish of using of that terms well coordinates with information about time of moving out of Roman garrison from Chersonesos.

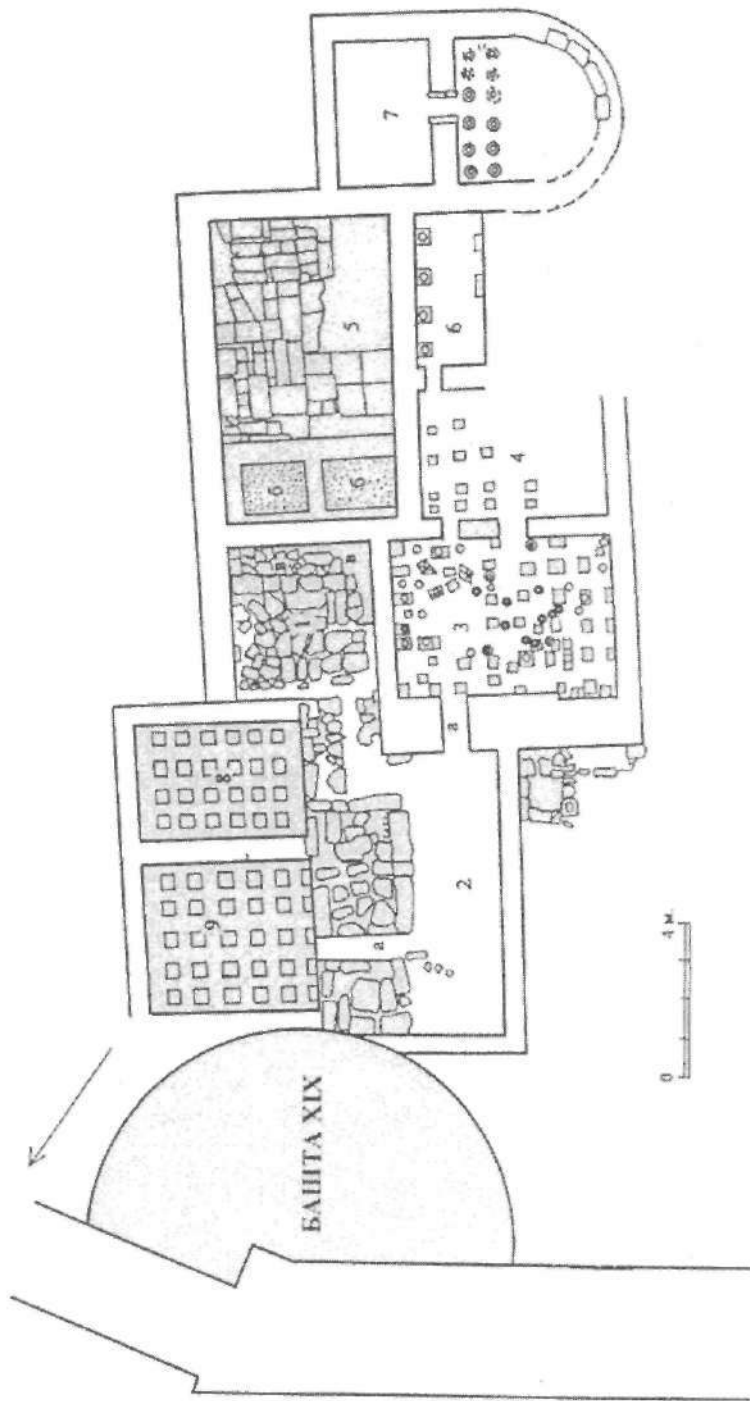

Рисунок. Римські терми на території цитаделі Херсонеса, за І.А. Антоновою: 1-9 – приміщення терм; а – печі; б – ванни